

ארבעה אבות נזיקין ואדם

שיעור זה קשור לכלל:

מקורות פנימיים לסוגיות הגמרא

תמצית השיעור: הגמרא קושרת את המשנה "חמשה תמין וחמשה מועדין" למשנת "ארבעה אבות נזיקין". מקור לקשר זה נמצא בחכמה הפנימית, וממנו עולה, כי יש שתי צורות לראות את הקשר בין האדם לארבעה אבות נזיקין. האם האדם הוא אחד מהאבות, או שהאדם הוא סיומם של האבות אך לא אחד מהם.

הצעת הסוגיא והשאלות

נחלקו רב ושמואל בבאור "מבעה" שבמשנה (ג' ע"א):

מאי מבעה, רב אמר: מבעה זה אדם, ושמואל אמר: מבעה זה השן.

בהמשך מבארת הגמרא את דעותיהם של רב ושמואל (ד' ע"א):

ושמואל מאי טעמא לא אמר כרב? אמר לך: אי סלקא דעתך אדם, הא קתני סיפא: שור המועד, ושור המזיק ברשות הניזק, והאדם. וליתני ברישא! בנזקי ממון קמיירי, בנזקי גופו לא קמיירי. ורב נמי הא קתני אדם בסיפא! אמר לך רב: ההוא למחשביה בהדי מועדין הוא דאתא.

סוגיא זו תמוהה ביותר. לדעת שמואל אין לפרש "מבעה" כאדם, כיון שבסיפא, במשנת "חמישה תמין וחמישה מועדין" (לקמן ט"ו ע"ב), מופיע אדם:

חמשה תמין וחמשה מועדין... השן מועדת לאכול את הראוי לה, הרגל מועדת לשבור בדרך הלוכה, ושור המועד, ושור המזיק ברשות הניזק, והאדם...

דברים אלה אינם מובנים. ומה בכך שבמשנה זו מובא אדם, האם משום כך לא יכול "אדם" להיות אחד מארבעה אבות נזיקין? וכי לא ניתן לשנות אדם גם ברשימת אבות הנזיקין וגם ברשימת חמשת המועדים?

הקושיא גדלה מהמשך הגמרא. תשובתו של שמואל היא שאלה על רב: כיצד יסביר רב את העובדה שבסיפא מובא אדם? והרי התשובה פשוטה, וכפי שהגמרא עצמה משיבה:

המשנה הזו נועדה למנות את המועדים, ואין בכך סתירה להופעתו של אדם בין אבות הנזיקין. עצם העלאת השאלה כלפי רב תמוהה, ויש להבינה.

שיטת הגאונים

בתשובות הגאונים יש תוספת בסוגיא זו¹:

קאמרינן, מאי מבעה, רב אמר מבעה זה אדם שאוכליה לבהמתו זרעא דאחר, ושמואל אמר מבעה זו השן שלשור... וחזק אחרי כן את דברי שמואל שאמר מבעה זו השן וקתני בהדיא שור המועד ושור המזיק ברשות הניזק והאדם ואי סלקא דעתך מבעה זה אדם הא תנא ליה ברישא המבעה, ושנינן אליבא דרב, ראשה דשדר בהמתו ואזקה, סופה תנא אדם דאזיק וחבל באדם.

הגאון מבאר שלדעת רב מבעה הוא אדם שהאכיל לבהמתו זרעים של אחר. על שיטתו זו של רב מקשה הגמרא מן המשנה של "חמישה תמין וחמישה מועדין", המונה אדם בין המועדין ועל כן איננו יכול להיות אחד מארבעה אבות נזיקין. תירוצו של רב, לגירסה זו², שונה מן המובא בגמרא, והוא מחלק בין אדם שהזיק לממון על ידי בהמתו ("דשדר בהמתו ואזקה") הנקרא "מבעה" ומוזכר במשנת "ארבעה אבות נזיקין", ובין אדם שחבל באדם, הנקרא "אדם", והוא המוזכר במשנת "חמישה תמין וחמישה מועדין" (ולקמן נרחיב בענין זה). אף לשיטת הגאון יש להבין מדוע הזכרת אדם במשנת "חמשה תמין וחמשה מועדין" קשה לרב האומר: "מבעה זה אדם".

ביאור הגאון בשיטת רב, ש"מבעה זה אדם שאוכליה לבהמתו זרעא דאחר", וכן תירוצו "ראשה דשדר בהמתו ואזקה", מתבארים על פי דברי רב בהמשך המסכת (נ"ו ע"ב):

דאמר רבה אמר רב מתנה אמר רב: המעמיד בהמת חברו על קמת חברו חייב.

וביארו הראשונים³ שפירושו שחייב מדין אדם המזיק. הרי שמבעה הוא אדם המזיק על ידי בהמתו, "כגרזן ביד החוצב בו", וכפי שעולה בפשט הכתובים (שמות כ"ב, ד'): "כִּי יִבְעַר אִישׁ שְׂדֵה אוֹ כֶּרֶם וְשָׁלַח אֶת בְּעִירָהּ וּבְעֵר בְּשְׂדֵה אֲחֵר מִיֵּטֵב שְׂדֵהוּ וּמִיֵּטֵב כְּרָמוֹ יִשְׁלֵם", הרי שאכילת הבהמה בשדה אחר מיוחסת לאדם המזיק.

¹ מובא באוצר הגאונים לבבא קמא, חלק התשובות, ב', בשם רב שרירא גאון, ועיי"ש בהערות המהדיר, ובשו"ת שרידי אש ח"ד עמ' צ"ז והלאה, שדן בתשובה זו.

² עי' בדברי ה"שרידי אש" שם עמ' צ"ט, שדן האם היתה לפני הגאון גירסה אחרת, או שהוא מפרש את הגמרא שלפנינו בדרך שונה, ולמסקנה נראה שגירסה אחרת היתה לפניו.

³ עיי"ש ברש"י וכן ברשב"א, שכתב: "הרי הוא כאלו מאכילה בידיים", ודלא כתוס' שכתבו שחייב מדין שן ורגל, אף שהבהמה אינה שלו.

”וסיומא דלהון אדם מועד”

העולה מן הדברים הוא, שחז”ל הבינו בצורה פשוטה, שמשנת ”חמשה תמין וחמשה מועדין” קשורה למשנת ”ארבעה אבות נזיקין”. ידיעה זו על הקשר בין המשניות עומדת ברקע של סוגיית הגמרא, וממנה נובעות השאלות והתשובות בסוגיא, ויש לנסות ולמצוא את מקורה של ידיעה זו.

הד לדבר אנו מוצאים בדברי הוזה”ק (ח”ב, משפטים קי”ח ע”ב, בתרגום):

והחיות של סטרא אחרא, שהם הנזיקין שבשמאל, כך הוא סדורם: ”שנאן”⁴, ולכן ההתחלה שלהם (של הנזקים) ”השור”, קשור בארבעה אבות נזיקין: השור הבור והמבעה וההבער, והסיום שלהם: ”אדם מועד”.

אף מבלי להיכנס לעומק דברי הוזה”ק, עולה כי הנזיקין מופיעים כיחידה אחת, שתחילתה ”השור”, הקשור לארבעה אבות נזיקין, וסופה ”אדם מועד”. כלומר, משנת ”חמישה תמין וחמישה מועדין” שבה האדם הוא החמישי ברשימת המועדין, היא סיום היחידה הפותחת בארבעה אבות נזיקין.

ביאור גירסת הגאון

בסוגייתנו מופיעות שתי התייחסויות לקשר שבין ”ארבעה אבות נזיקין” ל”חמישה תמין וחמישה מועדין”. שמואל מבין, שאם הסיום הוא ”אדם מועד”, הרי שהאדם איננו יכול להיות גם בתחילה, כאחד מאבות הנזיקין. אבות הנזיקין עוסקים בנוזקי ממונו של אדם בלבד, ולא בנוזקי האדם עצמו - המופיע בסוף.

רב, על פי גירסה זו של הגאונים, מתייחס בצורה דומה, אלא שלדעתו ברישא מופיע האדם - המזיק על ידי שן בהמתו, ובסיפא מופיע האדם בצורה שונה - אדם שחבל באדם אחר. מדוע שני אלה נמנים כשני סוגים של נזקי אדם, והרי בשניהם האדם הוא המזיק? הדבר יתבאר על פי יסוד המופיע בכמה אחרונים, ונצטט את ה”דבר משה” בענין זה (בבא קמא פרק ראשון אות ס”א):

...ויש לישב על פי דברי הרמב”ם בפ”א הלכות חובל ומזיק ה”ג דמבואר מדבריו שם דבאדם דאזיק אדם התשלומין הם כעין כופר אברו, והיינו משום דלעולם היינו צריכים לקוץ גם את האיבר שלו כדרך שעשה לחברו, רק שהתורה נתנה לו תשלומי כופר, וזה לשונו שם: זה שנאמר בתורה ”כאשר יתן מום באדם כן יתן בו”, אינו לחבול בזה כמו שחבל בחברו אלא שהוא ראוי לחסרו אבר או לחבול בו כמו שעשה, ולפיכך משלם נזקו, והרי הוא אומר ”ולא תקחו כופר לנפש רוצח”, לרוצח בלבד הוא שאין כופר אבל לחסרון איברים או לחבלות יש כופר. עכ”ל. והנה לפי זה יוצא

⁴ לא נאריך בביאור ענין זה, עיי”ש בדברי הוזה”ק הדנים בסידור ארבעה אבות נזיקין על פי אותיות שם הוי”ה וחיות המרכבה בשתי צורות, האחת שאדם בראש, והשניה, מסטרא דשמאלא, בה השור בראש, והיא נקראת ”שנאן”.

דתשלומי נזק של אדם דאזיק אדם ותשלומי נזק של אדם דאזיק שור הם באמת ב' מיני תשלומין, דבאדם דאזיק שור הוו רק תשלומי הפסד בעלמא, אבל אדם דאזיק אדם הוו כעין כופר.

כבר חקרו בגדרי תשלומי נזיקין, אם עיקרם הוא עונש למזיק על שלא שמר את רכושו, או שמא עיקרם הוא השלמת החסרון של הניזק בעקבות הנזק שנגרם לרכושו. בעקבות חקירה זו מחלק ה"דבר משה" בין אדם המזיק לאדם ובין אדם המזיק לממון. באדם המזיק לאדם אין התשלום השלמת החסרון הממוני, אלא כופר על האיבר שראוי לחסר מן המזיק. בנזקי ממון, לעומת זאת, התשלום הוא השלמת החסרון בלבד. עקרון זה עולה גם מדברי הגמרא לקמן (פ"ד ע"א):

תניא ר' אליעזר אומר: "עין תחת עין" ממש. ממש סלקא דעתך, רבי אליעזר לית ליה ככל הני תנאי?! ... אלא אמר רב אשי: לומר שאין שמין אותו בניזק. אלא במזיק.

לפי ר' אליעזר, ב"עין תחת עין" ראוי היה הדין להיות "ממש", שיטלו את עינו של המזיק, אלא שחידשה תורה שבמקרה זה משלמים כופר. המזיק הוא כרוצח ביחס לאיבר שהזיק, אלא שהתירה התורה לקחת לאיברו כופר במקום ליטול אותו. על כן שמין את הכופר בעינו של מזיק, ולא בעינו של ניזק. תשלום על פי עינו של ניזק הוא השלמת החסרון, ואילו תשלום על פי עינו של מזיק הוא כופר לעינו של המזיק, שראוי היה שיטלוה ממנו. העולה מכאן, שנזקי אדם לממון ונזקי אדם לאדם הם שני סוגי נזקים שונים לחלוטין, כפי שעולה מן ההבדלים בתשלומי הנזק. על כן מבאר רב, שברישא מדובר על אדם שהזיק לממון, והוא נקרא "מבעה", ובסיפא מדובר על אדם שהזיק לאדם, הנקרא "אדם", ושני סוגי נזקים הם.

משמעות הדברים

המהר"ל, במקומות רבים, עומד על שני מושגים המרכיבים את המציאות - חומר וצורה. אלו הם דבריו (תפארת ישראל פרק י"ב):

ובמסכת מנחות (נ"ג ע"ב) יבא טוב ויקבל טוב מטוב לטובים... יבא זה ויקבל זאת מזה לעם זו. יבא זה, זה משה, דכתיב: "כי זה משה האיש". ויקבל זאת, זו תורה, שנאמר: "וזאת התורה". מזה, זה הקב"ה, דכתיב: "זה אלי ואנוהו". לעם זו, אלו ישראל, שנאמר: "עם זו קנית" ... ועל המדריגה השנייה שיש לתורה, כי התורה היא צורת המציאות אמר יבא זה, פירוש לשון זה נאמר על הצורה כי הצורה היא הכרת הדבר עד שיאמר על הדבר כי זה הוא, וזה שאמר יבא זה הוא משה כי כבר אמרנו ונתבאר במקום אחר כי משה נקרא זה בשביל שהיה צורת ישראל והוא המשלים את ישראל, ולכך אמרו (שמות ל"ב) "כי זה משה האיש", כלומר כי משה הוא כמו צורה אל ישראל... ובשביל טעם זה עצמו נקראו ישראל "עם זו", שגם הם

צורה אל כלל העולם, כי ישראל משלימים הכל ונותנים צורה אל כל העולם, ובלא ישראל אין נחשב לכלל וכבר בארנו זה גם כן במקום אחר... וכמו כן בישראל כי כל הדברים הצורה באה באחרונה והחומר קודם, כי הצורה הוא המשלים ראוי שיהיה באחרונה, ולפיכך נברא האדם באחרונה לכל מעשה בראשית, וכמו שבארנו זה במקומו, כי יש על האדם משפט הצורה שהיא באה באחרונה. וכן תמצא בישראל שכל האומות נבראו קודם... והתורה גם כן ראוי שתקרא זאת כי היא צורה לישראל כמו שהתבאר איך התורה היא כמו צורה לאדם, ולכך ראוי שתקרא התורה זאת בפרט. והש"י על הכל שהוא צורה אחרונה אל הכל משלים הכל ולפיכך נקרא זה, והדברים אלו מבוארים וידועים.

הצורה היא הנותנת משמעות לחומר. מבלעדי הצורה - החומר הוא חסר משמעות. אין החומר יכול להופיע בעולם בלא צורה שעל ידה הוא מוגדר במציאות. הצורה נותנת לחומר את שמו ומשמעותו.

לאור דבריו של המהר"ל, מובנת משמעות האמירה ש"סיומא דלהון אדם מועד". האדם הוא צורת המציאות, ולכן הוא מופיע בסוף. הצורה לעולם מופיעה בסוף, שכן היא משלימה את צורת הדבר. במקום נוסף מבאר המהר"ל (נצח ישראל פרק י'):

וזה כאשר תראה בבריאה שנברא האדם אחרון לכל הנבראים, ודבר זה בודאי אינו במקרה, רק הוא נמשך אחר עצם האדם. וזה כי ראוי דבר, שהוא כמו צורה, והצורה על ידה יושלם הכל, לכך ראוי שיהיה אחרון, כי הכל יושלם באחרונה. ומפני כך נברא האדם אחרון אל הכל, לפי שהאדם צורה אל התחתונים, והוא השלמת כל התחתונים. ולכך נברא האדם באחרונה, כאשר הושלם הכל.

תכונה זו של האדם ניכרת בתיאור התורה את מעשה בראשית. בתיאור הבריאה בפרק א' בבראשית, מתוארת בריאת האדם באחרונה. יש בכך ביטוי למעלת האדם בתוך עולם החי. בפרק ב', מתוארת פעם שניה בריאת האדם. האדם הוא גם בחיר הבריאה, כחלק מעולם החי, וגם יצירה נפרדת - צורת הבריאה, ועל כן נברא באחרונה, ושתי בחינות אלו באות לידי ביטוי בשני התיאורים של בריאת האדם.

ביאור הסוגיא

שמואל מסביר את שיטתו בענין מבעה בכך שאדם נשנה בסיפא. כוונתו היא, שמקומו של האדם הוא בסוף. האדם איננו יכול להיות אחד מארבעת אבות הנזיקין, שכן הוא צורת הבריאה, והוא צריך להופיע בסוף. מקומו אינו יכול להיות במשנה הראשונה. גם רב מסכים לכך שאדם צריך להופיע בסיפא. אכן, לגירסת הגאונים אין שואלים על רב "וליתני ברישא", שכן אף רב מודה שמקומו של האדם הוא בסוף ולא בתחילה. לגירסת

הגמרא שלפנינו יש להסביר שהמשניות מבחינות בין שני סוגי אדם. במשנה הראשונה מופיע האדם המעמיד בהמה על קמת חבירו - וחידושו של רב לשיטתו שהוא חייב משום אדם. אדם זה מופיע כחלק מעולם החי, והוא משתמש בכוחות עולם החי כדי להזיק. על כן מקומו הוא בין אבות הנזיקין. על אדם זה נאמר "כי יבער איש שדה או כרם ושלח את בעירה" - הוא המבעיר והוא מתנהג כמו בהמתו.

בסיפא מופיע האדם כ"צורת הבריאה", זהו "אדם מועד לעולם", והוא "סיומא דלהון". האדם החובל באחר איננו אחד מאבות הנזיקין, אלא החותם של הנזיקין. כאן הוא מופיע כצורת המציאות (במובן השלילי של הצורה), ונזקיו הם הופעה של רע על ידי האדם, ולא על ידי שימוש בכוחות הטבע.

לאור הבנה זו יש לבאר את התייחסותו של רב למשנה בדרף ט"ו, המונה "חמשה תמין וחמשה מועדין".

על פי פשט המשנה, יש בה רשימה של חמשה תמין וחמשה מועדין, וחמשת המועדין הם:

השן מועדת לאכול את הראוי לה, הרגל מועדת לשבור בדרך הילוכה, ושור המועד, ושור המזיק ברשות הנזק, והאדם.

אולם, הגמרא מקשה על הבנה זו, ולמסקנת הגמרא יש להבין את המשנה בדרך אחרת (ט"ז ע"א):

...אלא אמר רבינא: חסורי מחסרא והכי קתני, חמשה תמים הן ואם הועדו חמשתן מועדין, ושן ורגל מועדין מתחילתן וזהו שור המועד, ושור המזיק ברשות הנזק מחלוקת ר' טרפון ורבנן, ויש מועדים אחרים כיוצא באלו: הזאב והארי והדוב והברדלס והנמר והנחש, תניא נמי הכי: חמשה תמים הן ואם הועדו חמשתן מועדין, ושן ורגל מועדין מתחילתן וזהו שור המועד, ושור המזיק ברשות הנזק מחלוקת רבי טרפון ורבנן, ויש מועדין אחרים כיוצא באלו הזאב והארי הדוב והנמר והברדלס והנחש...

בהסבר המשנה על פי רבינא בולט חסרונו של האדם. רש"י "משלים" את החסר:

ושור המזיק כו' מחלוקת רבי טרפון ורבנן - בפרק שני, והאדם.

אולם, הגמרא לא הזכירה את האדם בדברי רבינא, ואף לא בכרייתא. נמצא, שעל פי מסקנת הגמרא, המשנה כלל לא מונה חמשה מועדין, ואף לא מזכירה את האדם. דבריו של רב: "ההוא למחשביה בהדי מועדין הוא דאתא" אינם נכונים על פי מסקנת הגמרא.

יתכן שרב לא מקבל את הדרך שבה רבינא מיישב את המשנה, והוא נשאר אף למסקנה בהבנה הפשוטה של המשנה המונה רשימת מועדין. סוגייתנו, לאור הבנה זו, לא מסבירה את המשנה כרבינא, אלא על פי הפשט, שהמשנה מונה את המועדין, והמשניות הבאות אחריה מרחיבות אותה.

על פי רבינא, לעומת זאת, האדם מוזכר רק בסוף פרק שני, במשנה האומרת ש"אדם מועד לעולם". יש בכך חיזוק לגירסת הגאונים, שנראה שמקבלת את דבריו של רבינא, ועל כן לא מתרצת לרב "ההוא למחשביה בהדי מועדין הוא דאתא", אלא מחלקת בין האדם המופיע במשנת "ארבעה אבות נזיקין", ובין האדם המופיע במשנת "אדם מועד לעולם".

לאור הבנה זו ניתן ליישב גמרא תמוהה בהמשך הסוגיא. הגמרא מבררת כיצד דעתו של רב, הסובר ש"מבעה זה אדם", מתיישבת עם דברי המשנה (ד' ע"א):

"ושמירתן עליך", אדם שמירת גופו עליו הוא? ! ולטעמך, הא דתני קרנא ארבעה אבות נזיקין ואדם אחד מהן, אדם שמירת גופו עליו הוא? ! אלא כדאמר ליה רבי אבהו לתנא: תני אדם שמירת גופו עליו, הכא נמי תני אדם שמירת גופו עליו.

תוס' מבאר:

ולטעמך - פירוש אפילו תימא מבעה זה השן.

מכיון שהשאלה היא לדעת שמואל, הרי שיש לבאר ש"מבעה" במשנה הוא שן. אלא שאם כך - איזה מהאבות הוא אדם? מהי רשימת האבות של קרנא? על פי דברינו נראה לבאר, שקרנא מדבר, כמו רב, על המעמיד בהמה אצל קמת חברו. הגמרא אומרת, שאף אם במקרה זה יוגדר הנזק כשן - כפי שסובר שמואל - הרי שמבחינת השמירה הוא נחשב כאדם, שהרי האדם עושה את המעשה. על כן גם לשיטת שמואל הביטוי "ושמירתן עליך" קשה ביחס ל"מבעה". אף שמבעה זה שן, ניתן לומר, על פי קרנא, "אדם אחד מהן", כיון שהוא העושה את המעשה, אף אם הנזק מוגדר כשן.